

#### Zitierhinweis

Pánek, Jaroslav: Rezension über: Miroslav Bárta / Martin Kovář / Otakar Foltýn (eds.), Na rozhraní. Krize a proměny současného světa, Praha: Vyšehrad, 2016, in: Český časopis historický, 2018, 2, S. 533-538, DOI: 10.15463/rec.1737014458

# český časopis historický

#### copyright

Dieser Beitrag kann vom Nutzer zu eigenen nicht-kommerziellen Zwecken heruntergeladen und/oder ausgedruckt werden. Darüber hinausgehende Nutzungen sind ohne weitere Genehmigung der Rechteinhaber nur im Rahmen der gesetzlichen Schrankenbestimmungen (§§ 44a-63a UrhG) zulässig.

## RECENZE

Miroslav BÁRTA – Martin KOVÁŘ – Otakar FOLTÝN (eds.)

***Povaha změny. Bezpečnost, rizika a stav dnešní civilizace***

Praha, Vyšehrad 2015, 317 s., ISBN 978-80-7429-641-3

Miroslav BÁRTA – Martin KOVÁŘ – Otakar FOLTÝN (eds.)

***Na rozhraní. Krize a proměny současného světa***

Praha, Vyšehrad 2016, 348 s., ISBN 978-80-7429-357-3

Autorská a redaktorská dvojice – egyptolog Miroslav Bárta a historik obecných dějin novověku Martin Kovář – se již stala pojmem v českém bádání o dlouhodobém vývoji, současném stavu i perspektivách civilizací. Vedle trilogie kolektivních monografií, pojednávajících o komplexních společnostech, příčinách civilizačních kolapsů a možnostech regenerace i o úloze silných osobností při ovlivňování civilizačního vývoje,<sup>1</sup> vydali M. Bárta a M. Kovář další dvě publikace, věnované posouzení různých stránek současné euroamerické civilizace. Historický zřetel v nich zůstal nosnou kostrou výkladu, nicméně aktuální problémy globálních rizik a bezpečnosti vedly k podstatnému rozšíření palety sledovaných témat. Přiměřeně tomu se do organizační přípravy a redakce obou recenzovaných publikací zapojil odborník na problematiku mezinárodněprávních aspektů vojenských operací a teorii ozbrojených konfliktů Otakar Foltýn, vzděláním právník a historik, profesí plukovník Generálního štábu Armády České republiky.

Unikátní mezioborový tým se podařilo vytvořit kolem dvou pracovišť Filozofické fakulty Univerzity Karlovy – Českého egyptologického ústavu, jehož ředitelem je M. Bárta, a Ústavu světových dějin, který řídí M. Kovář. Autorský tým se u jednotlivých publikací částečně měnil, přiměřeně k volbě dílčích témat, ale zachoval si své jádro a hlavní záměr – cílevědomě vstoupit do diskuse o současných civilizačních proměnách a proti zjednodušujícím, často emocionálně založeným až poplašným zprávám do ní vnést racionální pohled a nejnovější poznatky humanitních a sociálních, ale i přírodních a v menší míře také technických věd.

Obě publikace jsou skutečně multidisciplinární, proto se posouzení všech zveřejněných textů vymyká jediné recenzi. Ostatně druhá z uvedených knih naznačuje šíři

1 Miroslav BÁRTA – Martin KOVÁŘ a kol., *Kolaps a regenerace: cesty civilizací a kultur. Minulost, současnost a budoucnost komplexních společností*, Praha 2011; Miroslav BÁRTA – Martin KOVÁŘ a kol., *Civilizace a dějiny. Historie světa pohledem dvaceti českých vědců*, Praha 2013; Miroslav BÁRTA – Martin KOVÁŘ a kol., *Lidé a dějiny. K roli osobnosti v historii v multidisciplinární perspektivě*, Praha 2017. Těmto kolektivním monografiím předcházela publikace Miroslav BÁRTA – Petr POKORNÝ (eds.), *Něco překrásného se končí. Kolapsy v přírodě a společnosti*, Praha 2008.

záběru rozdělením do čtyř oddílů – Civilizace, Stát, Zdroje, Bezpečnost. Zde se zaměřují především na texty historiků nebo těch odborníků, kteří do historické problematiky podnětně zasáhli v jinak orientovaných příspěvcích.

Miroslav Bárta, který se stal hlavním inspirátorem českého civilizačního bádání, vyložil svá teoretická východiska v kapitole *Makrohistorie a přerušované rovnováhy. O dynamice dějin* (Povaha změny, s. 18–37). Interpretoval proměnlivou dynamiku historických procesů, v nichž se – na rozdíl od představy o lineárním gradualismu – střídají dlouhá období (zdánlivého) klidu s krátkými poryvy, jež přinášejí podstatné změny společenských struktur. Vyzvedl skutečnost, že při výzkumu je třeba hledat celý komplex vnitřních faktorů, které připraví změny na pozadí vnějšího environmentálního rámce (nepřiměřený růst byrokracie, způsob vládnutí a přerozdělování zdrojů, složení elit, zmenšování výnosů při rostoucím vynakládání energie, ztráta společné sdílené identity atd.). Na tomto základě M. Bárta porovnal situaci v různých obdobích a rozdílných částech světa od starověkého Egypta až po současnou střední Evropu.<sup>2</sup> Zvláštní pozornost však věnoval Přednímu a Střednímu východu a severní Africe, oblastem tzv. arabského jara, kde byl společenský pohyb významně ovlivněn prudkým nárůstem populace za současného ubývání zdrojů vody, což vytváří předpoklady pro výbuch válečných konfliktů a pro migraci milionů lidí do jiných zemí. Právem konstatoval, že na tuto výbušnou situaci interkontinentálního dosahu není Evropa připravena, a to ani v době, kdy se období klidu mezi krizemi rychle zkracují a kdy nebezpečí civilizačního kolapsu přestává být jen zdánlivě odtažitou teorií. S makrohistorickým pohledem na dějiny provedl také kritickou analýzu situace České republiky a vytkl řadu závažných nedostatků vývoje od počátku devadesátých let 20. století. Důrazně upozornil, že „zřejmě vzniká nový svět vyžadující nové chápání problémů“ (s. 36), a že je naprosto nezbytné se na tuto situaci připravit.

Neméně důležitá je druhá studie Miroslava Bárty (*Hérakleitův test. Lineární a cyklická povaha vývoje civilizací*, Na rozhraní, s. 44–68). Autor v ní podal instruktivní přehled názorů na cykličnost, resp. linearitu dějin od předsokratovských řeckých filozofů přes středověkého arabského učenice Ibn Chaldúna až po Oswalda Spenglera, Josepha Arnolda Toynbee a současného amerického badatele Petera Turchina. Na základě detailní znalosti staroegyptského vývoje a s přihlédnutím k fázovým proměnám jiných civilizací zformoval zobecňující Hérakleitův test či princip cykličnosti (s neodmyslitelným lineárním posunem v čase) ve vývoji civilizací, které „prošly, procházejí či projdou typickou trajektorií vzestupu, vrcholu, sestupu, krize a regenerace vedoucí k novému vzestupu“ (s. 47). Cestou k poznání této trajektorie se Bártovi stala „analýza toho, jakým způsobem takový systém vznikl a které hlavní faktory působily u jeho vzestupu“ (s. 66). Zdůraznil, že původní prorůstové faktory, které stály u vzestupu dané civilizace, se postupně stávají stále komplikovanějšími, mění se v retardující zátěž a uvádějí celý systém do krize. Podmínkou restartu je zásadní zjednodušení systému, snížení nákladů na jeho provoz a usnadnění jeho funkčnosti, což názorně ilustroval na proměnách východořímské říše, která si v době těžké krize takto prodloužila vlastní existenci od 7. do poloviny 15. století.

2 Výsledky výzkumu starověkého vývoje představil podrobně v knize: Miroslav BARTA, *Příběh civilizace. Vzestup a pád stavitelů pyramid*, Praha 2016.

Autor, který se suverénně pohybuje mezi starověkem a současností, provádí trvalou komparaci minulých, již prozkoumaných příčin a jevů sestupné fáze civilizací se současným stavem západní civilizace; tou rozumí v podstatě novověký vývoj euroamerického prostoru od přelomu 15. a 16. století do současnosti. Odmítá pesimistické nazírání kolapsu jako totální katastrofy, ale pojímá nadcházející krizi jako výzvu k mobilizaci sil a schopností k restartu společnosti: „Máme k tomu ostatně všechny podmínky: znalosti, vědomosti, technologie i prostředky. Jen se možná příliš málo snažíme vytvořit si co nejlepší výchozí podmínky pro co nejrychlejší a nejúspěšnější překonání krize“ (s. 66). Proti strachu ze zničujícího kolapsu staví Bárta potřebu cílevědomě snížit složitost společenského systému při využití technologie, vědy a zvláště historického poznání.

Oproti Bártovu rozkročení přes několik tisíciletí podnikl Martin Kovář sondu do britských dějin v trvání tří dramatických desetiletí, v nichž se nahromadily vážné krizové jevy vojenského, státoprávního a sociálního rázu, třikrát po sobě hrozící „kolapsem“ Velké Británie (*Jak přežít „kolaps“ aneb „Poučení z krizového vývoje“ dějin Velké Británie v první polovině 20. století*, Povaha změny, s. 38–53). Osvětlil souvislosti búrské války 1899–1902, konfliktu s Irskem usilujícím o samostatnost (1916/1919–1922) a hrozivé generální stávky v roce 1926. Projevovala se v nich rizika vojenského vyčerpání Británie, rozpadu impéria, nástupu revoluce extrémně levicového typu. Ve všech případech se však podařilo těžkou krizi překonat. Kovář zdůraznil na jedné straně relativní křehkost impéria, které už bylo za svým zenitem, ale na druhé straně flexibilitu britské politiky, jejíž představitelé dokázali racionálním a zodpovědným přístupem, nepodléhajícím osobnímu nebo stranickému zájmu, pozitivně vyřešit problémy státu; konsolidovali ho způsobem, který Británii dovolil zvládnout nárazy velké hospodářské krize i druhé světové války a konečkonců důstojně projít i následujícím obdobím dekolonizace.

Volným pokračováním tohoto pojednání je zasvěcená úvaha Martina Kováře *Brexit. Nejen „bitva o Británii“, ale i o Evropu* (Na rozhraní, s. 88–100), která hodnotí příčiny a důsledky odchodu Velké Británie z Evropské unie. Přední český znalec britské historie připomněl chladné vztahy Británie k západní Evropě a zkorigoval unáhlené soudy evropské publicistiky. Za dobu, která uplynula od dokončení rukopisu, se v zásadě potvrdil i autorův odhad dalšího vývoje, včetně dopadu důsledků brexitu na oslabené postavení menších zemí střední a východní Evropy ve vztahu k Bruselu a Berlínu.

Studie Otakara Foltýna *Proč lidé vlastně válčí* (Povaha změny, 154–179) přináší neortodoxně realistický pohled na válku jako „přirozenou součást lidských interakcí“ (s. 177). Zdůrazňuje, že vysokou míru militarizace ekonomiky a společnosti v době studené války vystřídal proces demilitarizace a rezignace na vlastní obranyschopnost. Ve smyslu antické zásady „si vis pacem, para bellum“ upozorňuje na možnost zabránit nadcházejícím konfliktům o životní prostor, vodu a potraviny (v důsledku souběžného vysychání krajiny a populační exploze v Africe a Asii) nebo alespoň zmenšit jejich katastrofální důsledky dostatečnou vojenskou připraveností. Použité pojmy „předběžná agresivita“ a „předběžná opatrnost“, které se vztahují k aktuální situaci, mohou být využity v historickém bádání o konfliktních situacích v dějinách jako nástroj k hodnocení strategií a vojensko-politických událostí.

Doplňkem Foltýnova výkladu je pojednání bezpečnostního a vojenského analytika Františka Šulce (*Demilitarizace České republiky a cesta k nápravě*, Povaha změny, s. 180–

193) o vývoji vnitřní a vnější bezpečnosti státu. Téma, které je v publicistice probíráno často, ale zpravidla povrchně, zde dostalo jasné obrysy, jež vypovídají o vztahu vlád a občanů k obraně. Konkrétní údaje o obrovském rozdílu v nákladech na armády před rokem 1990 a po něm ukazují, jak se během života jediné generace zásadně změnila branná schopnost obyvatelstva; jde o jev, který historici starších období znají – byť s pomalejším průběhem – zejména z 15. a 16. století. Úvahy o možnostech zvýšení obranyschopnosti na úroveň přiměřenou rizikům 21. století (autor používá pojmů „demilitarizace“ a „remilitarizace“, s. 181, 190) naznačují, že tu má jít v krátkém období pouhých několika desetiletí již o třetí zásadní proměnu politického myšlení a rozhodování, ale také o novou hodnotovou orientaci obyvatelstva evropských států.

Osobitým příspěvkem do diskuse o nezbytnosti organizované obrany státu a občanské společnosti je stať novináře zabývajícího se Balkánem Matyáše Zrna, věnovaná dlouhému obléhání Sarajeva jugoslávskou, resp. srbskou armádou v letech 1992–1996 (*Co nás může naučit zkušenost z obléhání Sarajeva*, Povaha změny, s. 230–243). Autor pojmal téma jako názornou ukázkou kolapsu státu, správního systému, infrastruktury a občanských vztahů v obleženém velkoměstě. Zachytil kontrast mezi pacifisticky orientovanými kosmopolitními intelektuály, naprosto nepřipravenými na podobnou pohromu, a prostými lidmi (často přistěhovalci z venkova), kteří se snáze přizpůsobili kritické situaci. Na tragickém příběhu Sarajeva dokumentoval adaptabilitu aktivních jedinců na nezbytnost obrany a na udržování základních existenčních potřeb, ale odhalil také významný podíl zločinců na vojenské obraně města a při ovládnutí ilegální ekonomiky. Matyáš Zrna názorně vykreslil situaci, do níž se může dostat (a na sklonku 20. století se také dostala) k vlastní obraně nepřipravená komunita v počtu několika set tisíc lidí v případě zhroutení normálně fungujících společenských struktur. Zároveň poukázal na dlouhodobé důsledky formálně překonaného kolapsu, které se i po desetiletích projevují demoralizací a intenzivním propojením ekonomiky a politiky s organizovanou kriminalitou.

Otázku odpovědnosti státu za zachování zákonnosti, elementárního společenského řádu a ochrany života osob na jeho území si položil badatel o dějinách 20. století Jiří Padevět (*Státy násilné a státy přihlížející*, Povaha změny, s. 244–255). Využil řady svých dokumentárně pojatých knih o událostech na sklonku druhé světové války a těsně po ní,<sup>3</sup> aby z tohoto hlediska exemplárně porovnal nacistickou Třetí říši, Němci okupovaný Protektorát Čechy a Morava, a Československo v prvních čtyřech měsících po skončení války. Obrovská pramenná dokumentace, kterou shromáždil o zločinech z válečné i bezprostředně poválečné doby, mu umožnila charakterizovat Hitlerovo Německo jako stát, který soustavně využíval monopolu na násilí v zájmu své zločinné politiky; obnovené Československo se v této komparaci jeví jako stát, který v procesu své konsolidace násilně odplatě na Němcích – zčásti z nemožnosti, zčásti z nevěle – dostatečně nezabránoval.

Vážnost situace, do níž se dostal západní svět ve druhé polovině 20. století, vyjádřil ekonom Pavel Kohout symbolickým názvem své stati *Čtyři apokalyptičtí jezdci moderní*

---

3 Jiří PADEVĚT, *Průvodce protektorátní Prahou. Místa – události – lidé*, Praha 2013; TÝŽ, *Krvavé finále. Jaro v českých zemích v roce 1945*, Praha 2015; TÝŽ, *Krvavé léto. Poválečné násilí v českých zemích*, Praha 2016.

*civilizace* (Na rozhraní, s. 70–86). Vzájemnou provázanost největších hrozeb (demografie; sociální stát; daně; bankovníctví a měnová politika) ilustroval především na vývoji Německa, Francie a Itálie; do svého textu však zařadil – kromě grafů a tabulek s širším geografickým záběrem – také dvě mapky znázorňující absolutní protikladnost kumulovaného bohatství a porodnosti na jednotlivých kontinentech. Bohatství kapitálu (Evropa, Severní Amerika) versus bohatství lidských zdrojů (Afrika a Asie) vytvořily scénu pro možný interkontinentální konflikt s nedozírnými následky, umocněný tím, že velmi vysoký podíl (frustrovaných) mladých lidí v rychle narůstající populaci vytváří třeskavý potenciál agresivity a terorismu. Kohout shrnul příčiny nebezpečně nízké porodnosti na Západě a shledal je v nárocích sociálního státu, v daňové politice a v inflačním růstu cen nemovitostí, tedy v obtížném zajišťování bytů pro mladé rodiny. Zaujal k nim stanovisko liberálního ekonoma (s opakovaným odvoláním na Ludwiga Erharda), avšak neodpověděl na otázku, jak se v uplynulých desetiletích vyvíjel vztah přebujelého a zadluženého státu k věřitelům, resp. držitelům reálné ekonomické moci; popřípadě jaký dopad by mělo další oslabování státu na obranyschopnost Západu v době tak výrazné nerovnováhy mezi kontinenty. V každém případě je však zvýraznění vývojových rizik a tvrzení, že „jde o samotnou fyzickou existenci evropské civilizace a její charakter“ (s. 72), velmi závažným varováním.

Zhruba čtyři desítky studií otištěných v těchto dvou knihách přinášejí množství podnětů, které by měli vzít historici na vědomí. Upozorním alespoň na některé z nich. Orientalista a islamolog Luboš Kropáček se zabývá tématem *Kolapsy a kontinuita ve světě islámu* (Povaha změny, s. 130–149), zejména stagnací islámské civilizace; důležité je, že shrnuje pohledy na tuto problematiku jak ze západního, tak i z muslimského hlediska. Zajímavé jsou úvahy právníků o proměnách státu, stejně jako řada studií o externím ohrožení současné Evropy (stati v obou knihách). Zvláštní pozornost si zaslouží příspěvek geologa a krajinného ekologa Václava Cílka. V zamyšlení nad perspektivami evropské civilizace (*Polibit Země a pozdravit Slunce. Hybridní svět rizik a nadějí*, Povaha změny, s. 54–71) se opírá o Nialla Fergusona<sup>4</sup> a plně akceptuje jeho důraz na význam kvalitně fungujících institucí. To není překvapivé, podnětem k zamyšlení je však Cílkovo volání (právě s odkazem na Fergusona, ale také na Josefa Pekaře) po historii jako „nauce o přítomnosti či dokonce budoucnosti“ (s. 56). Tento vnější, zato však chápavý pozorovatel si klade otázku po smyslu historiografie a jeho odpověď rozhodně nevyznívá ve prospěch atomizace oboru, adorace módních metodických vln a zdrženlivého odstupu od současných problémů. Nepřímo naznačuje, proč má akademická historiografie jen malý vliv na veřejnost a jakým směrem by se mohla vydat, pokud by mínila přispět k překonání krize historického vědomí společnosti.

Dvě recenzované knihy nejsou a vzhledem k množství zastoupených oborů ani nemohou být zcela sourodé. Vedle náročných teoretických studií obsahují články založené na rozsáhlém pramenném výzkumu nebo naopak na osobní zkušenosti, ale také stručnější úvahy a črty. Jsou vhodně doplněny obrazovou, mapovou a grafickou dokumentací, ale bylo by jim prospělo zpracování rejstříků, vzhledem k prolínání témat snad i věcného indexu.

4 Niall FERGUSON, *Civilization. The West and the Rest*, New York 2011; česky: *Civilizace. Západ a zbytek světa*, Praha 2014; recenze: ČČH 113, 2015, s. 505–511.

Podstatné však je jejich základní poslání – snaha vyburcovat z lhostejnosti vůči veřejným záležitostem, vůči nezodpovědnosti v oblasti politiky a ekonomiky, ale také ve sféře vědy a vzdělávání. Obě knihy jsou výzvou k odvaze přemýšlet o budoucnosti a o rizicích, která přináší, a na nesnadnou budoucnost se promyšleně připravovat. Je to i námět pro historiky, aby se pokusili formulovat úkoly a poslání historických věd také se zřetelem k vývojovým problémům komplexních společností a k jejich přiměřenému zkoumání. Ostatně je to rovněž naléhavá připomínka, že pokud by tato civilizace neuhájila svou budoucnost, sotva by si zachovalo smysl všechno současné dějepisné spisování.

Jaroslav Pánek

František ŠMAHEL

*Nablédnutí do středověku. Mluva písma a četba obrazů*

Praha, Karolinum 2017, 390 s., ISBN 978-89-246-3629-0.

Recenze zatím posledního z četných Šmahelových bilančních knižních souborů jsem se neujímal zrovna ochotně. Všech dvanáct otištěných studií již dříve (konkrétně v letech 1984–2015) vyšlo, některé z nich dokonce vícekrát.<sup>1</sup> Všechny jsem nejen četl, ale bez nadsázky i pečlivě prostudoval a nejednou využil ve vlastní práci. Vyjadřovat se k nim mi proto připadalo poněkud nadbytečné. Skepse však rázem zmizela, když jsem se ponořil do prvního otištěného textu. František Šmahel totiž patří k autorům, kteří se k vybraným badatelským tématům opětovně vrací, zpřesňují poznatky i formulace a průběžně se vyrovnávají s novou vědeckou produkcí. Platí-li to o pražské středověké univerzitě, o Janu Husovi či o Jeronýmovi Pražském,<sup>2</sup> tím více lze tuto sympatickou umanutost vztáhnout k pojednáním, oscilujícím na pomezí dějin mentalit, kulturní historie a dějin umění, jež autor hodlal v mládí studovat a jež ho znovu a znovu lákají, zvláště týkají-li se italského duecenta, trecenta i quattrocenta a jejich vyzařování. Pokud mi na knize něco vadí, pak skutečnost, že barevné reprodukce, tvořící organickou složku jednotlivých studií, nebyly vytištěny na křídě nebo alespoň na polokřídě, a také průběžné číslování poznámek, nešvar současné doby ulehčený počítačovou sazbou a zároveň opticky vyvolávající dojem ucelené monografie, kterou ovšem publikace není ani náhodou.

Společný jmenovatel dílem aktualizovaných a dílem přepracovaných či doplněných statí je patrný z podtitulu i z obálky, na níž se skví ukázka z latinského rukopisu a oko s uchem, dvě brány poznání a současně symboly audiovizuální komunikace. V podstatě reflektují středověký názor, že všechny složky stvořeného světa lze vnímat a dešifrovat jako text, zejména jde-li o lidský výtvar. Středověkému vnímání výtvarného díla se věnují

1 Bibliografické údaje uvedené v ediční poznámce na s. 331 nezachycují všechny verze a mutace. Pro srovnání viz František ŠMAHEL, *Nalézání, setkávání a mýjení v životě jednoho medievisty*, Praha 2009, s. 466–520, zvláště s. 497–508.

2 Například F. ŠMAHEL, *Alma mater Pragensis. Studie k počátkům Univerzity Karlovy*, Praha 2016; TÝŽ, *Jan Hus. Život a dílo*, Praha 2013; TÝŽ, *Život a dílo Jeronýma Pražského. Zpráva o výzkumu*, Praha 2010.